

УДК 330.87: 338.43

Кравчук І.І., к.е.н., доцент©*Житомирський національний агроекологічний університет***РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ**

На основі аналізу методологічних підходів до категорії „сільські території” виявлені чинники, що зумовлюють прояв ознак сільського соціуму. Здійснено аналітичне обґрунтування тенденцій розвитку та сучасного стану сільських територій за умов впливу демографічних, екологічних, економічних, культурно-побутових складових сільського соціуму. Виявлені особливості формування критеріїв комплексної оцінки сільських територій у процесі формування державних програм розвитку села, сільських територій.

Ключові слова: *сільські території, сільський соціум; демографічно-просторові, економічні, екологічні, соціально-культурні чинники розвитку; критерії оцінки розвитку сільських територій.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку агросфери України характеризується проявами формування соціо-еколого-економіко-просторового середовища, що має у майбутньому забезпечити розвиток базової продовольчої галузі країни – сільського господарства на сталій основі та підвищити мотивацію сільських жителів до життя і праці на селі. Це вбачається спонукальним чинником для урядових і ділових кіл, науковців-дослідників до вивчення умов розвитку сільських територій – локального об’єкта взаємодії людини, природи, економіки з метою створення сприятливих умов для одночасного відтворення агрогосподарських процесів та якості життя учасників. Однак, і донині проблемними залишаються питання економічної підтримки соціально-просторового розвитку сільських територій, що негативно впливає на сприйняття людиною “середовища існування сільського соціуму”, створює передумови для міграційних процесів та призводить до обезлюднення сільських населених пунктів (а іноді, й до їх зникнення).

Аналіз останніх досліджень. Класичний підхід до природної, територіальної і соціальної взаємодії закладено у ноосферній концепції В. Вернадського, концепції “соціального впливу” С. Подолинського [5; 7; 8; 14], соціальній географії (закономірності та фактори виникнення територіальних відмінностей у соціальних структурах та їх взаємозв’язок з матеріальним виробництвом та природним середовищем) [3; 10]. Питання розвитку сільських територій, сільського соціуму, соціо-еко-економіко-просторових систем нині є науковими інтересами багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників: В. Меселя-Веселяка, О. Павлова, І. Прокопи, П. Саблука, М. Хвесика, Є. Хлобистова, С. Юшина (проблеми адаптації земельних, еко-територіальних,

просторових та соціально-економічних відносин в аграрному секторі), Ю. Губені, Б. Пасхавера, О. Попової, Л. Шепотько, Г. Черевка (засади багатофункціонального розвитку села, сільських територій, агро-укладу сільського простору); О. Бородіної, В. Дієсперова, М. Маліка, Л. Михайлової, М. Орлатого, О. Шубравської, В. Юрчишина, К. Якуби (детермінанти розвитку людського (соціального) капіталу в аграрній сфері та проблеми його адаптації до сучасних урбанізаційних викликів); Б. Букринського, Л. Мельника, В. Трегобчука (принципи соціально-економічного управління розвитком сільських територій); Н. Глазовського, А. Гордеєва, Г. Сдасюка (сталий розвиток сільського господарства і сільських територій, стратегічні аспекти розвитку соціо-просторових аграрних систем), а продовження досліджень потребують проблеми вибору критеріїв для проведення оцінки сільських територій на комплексній основі та з урахуванням чинників розвитку сільського соціуму.

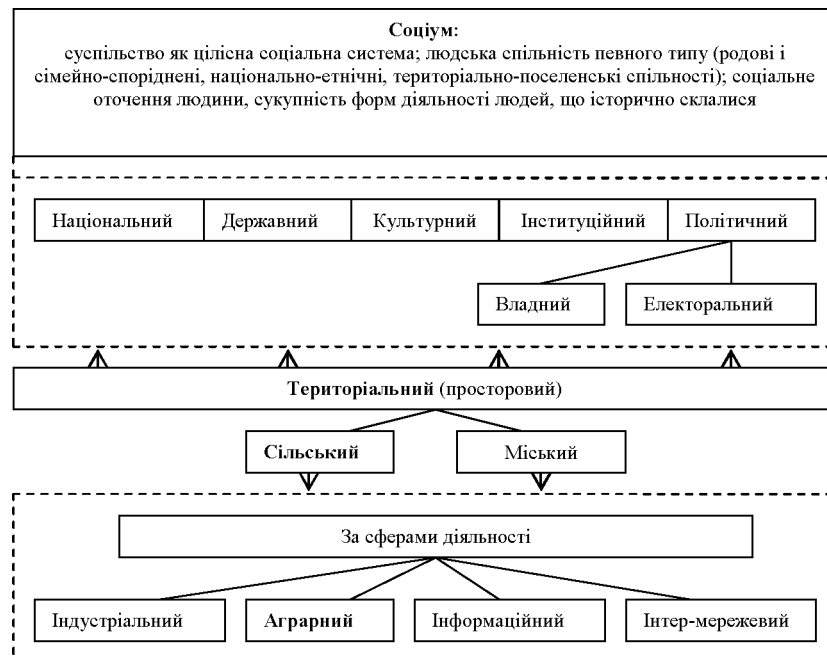
Мета статті – виявлення методологічних, методичних і прикладних аспектів ролі сільських територій у формуванні сільського соціуму та передумов, що дозволяють здійснювати державне регулювання їх розвитку. **Завдання:** 1) на основі аналізу методологічних підходів до категорії “сільські території” виявити чинники, що зумовлюють прояви ознак сільського соціуму; 2) проаналізувати тенденції розвитку сучасного стану сільських територій України за умов впливу на них демографічних, екологічних, економічних, культурно-побутових складових сільського соціуму; 3) виявити особливості формування критеріїв комплексної оцінки сільських територій у процесі формування державних програм розвитку села, сільських територій.

Методика дослідження. В процесі дослідження використовувались загальнонаукові методи: монографічний (для вивчення явищ та причинно-наслідкових зв'язків у формуванні підходів до чинників, що характеризують сільські території та сільський соціум); абстрактно-логічний (для уточнення формулювання категорій “сільська територія”, “сільський соціум” та знаходження спільних ознак у їх дефініціях); аналізу і синтезу (для вивчення процесів формування критеріїв оцінки сільських територій в контексті розвитку сільського соціуму).

Виклад основного матеріалу. Нині термін “сільська територія” має безліч методологічно обґрунтованих дефініцій, що визначають етимологічні прояви його змісту в різних контекстах: географічному (територія, що знаходиться поза межами міст із природними умовами і ресурсами, включаючи сільське населення); економічному (просторова база первинних сировинних галузей економіки, домінування сільських (руральних) галузей (сільське та лісове господарство, рекреація), можливість багатофункціонального розвитку); екологічному (наявність умов для здійснення природоохоронної діяльності); соціальному (простір існування сільського населення, на якому забезпечується формування якості життя); управлінському (локальний об'єкт державного регулювання на засадах реалізації аграрної політики) [1; 2; 6;]. Таки позиції свідчать про відсутність усталеного погляду на сільські території, а інтеграція (або комбінація) методик їх дослідження ще більше диференціює ракурс

дефініції і утруднює визначення пріоритетів у процесах методологічного обґрунтування державних стратегій, програм розвитку аграрного сектора (особливо, стосовно їх фінансового забезпечення – виникає проблема формування реального механізму фінансування, вибору і конкретизації інструментарію економічної підтримки), що зумовлює необхідність комплексного погляду на сільську територію, як на просторовий сегмент сільського соціуму.

Належність до певного просторового сегменту є однією з відмітних ознак у характеристиках сільського соціуму, який науковцями визначається як: 1) тип соціальності, що існує як стійка спільнота людей, зумовлена природними умовами організації її життя, сільським способом поселення та діяльності; 2) спільнота людей, що постійно проживає на певній території, виконує аграрну функцію, спільно користується освітніми, медичними, побутовими, культурними послугами та має особливу, успадковану соціо-етно ментальність; 3) сільська спільнота, громада, що проживає на певній території, має особливий життєвий уклад, що пов'язаний із користуванням еко-ландшафтними благами, здійсненням багатовидової діяльності на еко-ресурсному просторі [2, 48; 16, 35], до того ж, ці позиції зумовлюють підвищений інтерес дослідників до сучасних інтерпретацій теорії соціуму, що полягають у його класифікації на засадах територіальних просторових ознак та оцінки ролі людини з її локальною економічною функцією у формуванні соціо-простору на різних ієрархічних рівнях (рис. 1).

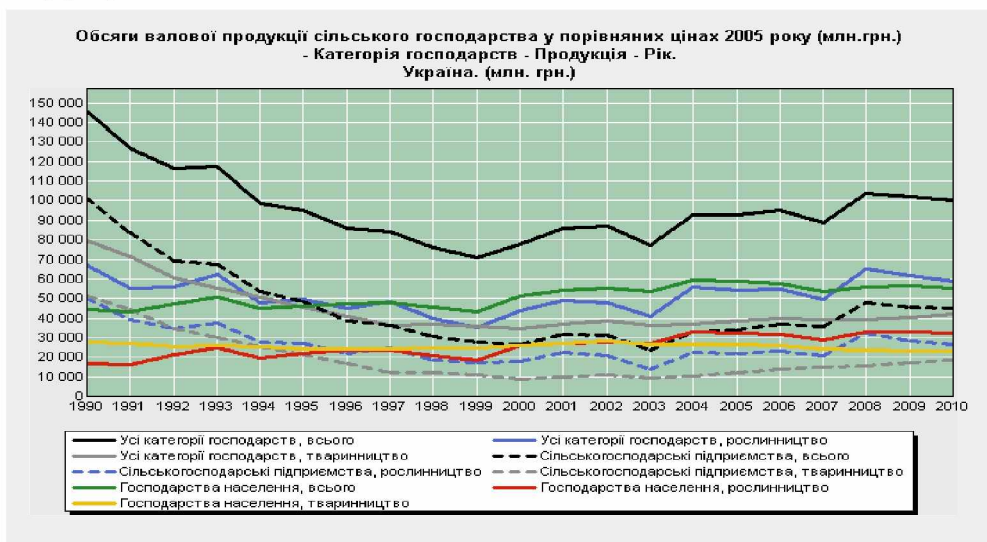
Рис. 1. Класифікація соціуму на засадах територіальних (просторових) та функціональних ознак

Джерело: розробка автора.

Отже, як видно із схеми, зображеної на рис. 1, територіальний (просторовий) чинник є основою соціуму суспільства певної країни (родові і сімейно-споріднені, національно-етнічні, територіально-поселенські спільності) та економічного прояву його розвитку (сукупність форм діяльності людей, сфери діяльності), що дозволяє виявляти спільні ознаки і функції території існування та людей, які живуть, працюють на ній і відтворюють власний добробут. Це зумовлює можливість проводити аналіз сільських територій на засадах вивчення просторово-демографічних, просторово-економічних та соціально-культурних чинників розвитку.

Аналіз просторово-демографічних чинників розвитку сільських територій в Україні свідчить про суттєве зменшення кількості сільського населення за останнє десятиліття (з 15, 6 млн. осіб у 2003 р. до 14, 4 млн. осіб у 2010 р.), що призвело до скорочення кількості сільських населених пунктів (з 28, 6 тис. до 28, 4 тис. (за цей період у рік зникало (обезлюднювалося) приблизно 15 сіл) [15]. Така констатація вимагає вивчення просторово-економічних чинників системи сільського соціуму: наявності сільськогосподарських підприємств, підприємницьких структур; зайнятості сільського населення у видах діяльності, та їх матеріальної мотивації.

Економічна діяльність сільського населення України в основному пов'язана із його участю у бізнесі сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм, динаміка кількості яких за останні роки залишається помірно стабільною (55 тис. у 2005 р. та 45 тис. у 2010 р.), а аналіз динаміки обсягів валової продукції сільського господарства свідчить про їх суттєве зниження у період 1991-2000 рр. та помірну стабільність у 2000-2010 рр. (рис. 2) [15].

Рис. 2. Динаміка обсягів валової продукції сільського господарства (за категоріями господарств)*

* Джерело: [15].

В останні роки увагу дослідників привертає наявність на сільських територіях підприємницьких структур, що здійснюють несільськогосподарську діяльність. В процесі емпіричних досліджень участі сільського населення України у багатовидовій діяльності на сільських територіях було з'ясовано, що цей процес обумовлений природними чинниками і розташуванням територій. Найбільшу частку (75 %) у несільськогосподарських (або диверсифікованих) видах діяльності у Кримській автономії, західних областях України та одеському регіоні займає туристична діяльність (в основному – проживання й харчування туристів); у Житомирській області – це діяльність, пов'язана із каменеобробкою (43 %); у Полтавській, Чернігівській областях місцеве населення приймає участь у виробництві продуктів харчування. Отже, основні просторово-економічні умови розвитку сільських територій пов'язані із функціонуванням сільськогосподарських підприємств господарств населення, інших підприємницьких та диверсифікованих структур.

Аналіз соціально-культурних та побутових чинників розвитку сільських територій дозволяє зробити висновок про незадовільний стан забезпечення соціально-побутовою інфраструктурою сільських населених пунктів України: у 2009 р. відсоток забезпечення водопроводом, каналізацією, дорожнім освітленням склав 22 %, 3 %, 33 % відповідно. Забезпечення культурної, освітньої, медичної сфер впродовж останніх років майже не фінансується (особливо за схемами співфінансування) – аналіз стану фінансування заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. дає підстави зробити висновок про наявність хронічного недофінансування запланованих заходів (у 2009 р. річний обсяг фінансування, передбачений програмою, Міністерствами транспорту і зв'язку, регіонального будівництва склав 7, 2 % та 0, 8 % від запланованого, а фінансування по лінії Міністерств освіти і науки та охорони здоров'я взагалі не відбувалось) [4].

Узагальнення тенденцій розвитку просторово-демографічних, просторово-економічних та соціально-культурних чинників розвитку сільських територій дозволяють зробити висновок про наявність соціальної складової, що закладена в основу продуктивного відтворення сільських територій (тобто, існує пряма залежність між соціальним та економічним розвитком, в якій ключовим індикатором є рівень якості життя соціуму). Така позиція підтверджується науковими дослідженнями вітчизняних вчених Л. Шепотько, І. Прокопи, О. Максим'юк, які розробили класифікацію українських сіл за типами поселень, участю населення у різних видах економічної діяльності та міграційними проявами [13, 49]. Згідно цієї класифікації пропонується виділяти дванадцять типів поселень: 1) безлюдні поселення, в яких не залишилося жодного постійного мешканця; 2) занепадаючі поселення, в яких 60% населення — це люди пенсійного віку; 3) малі села (до 200 осіб), середній вік мешканців становить понад 40 років; 4) малі села, середній вік мешканців становить менше 40 років; 5) середні поселення (201—500 жителів), менше 50% з яких зайнято у сільському господарстві, а понад 30% постійно виїжджають на роботу в міста (маятникова міграція); 6) середні поселення, в яких більше 50% населення

зайнято у сільському господарстві, а 30% працює у містах; 7) середні поселення, більше 50% мешканців яких зайнято у сільському господарстві; маятникова міграція менша 30%; 8) середні поселення, менше половини мешканців яких працює в агросфері, маятникова міграція незначна, а решта працює в інших галузях; 9) великі поселення (понад 500 жителів), менше половини мешканців зайнято у сільському господарстві, маятникова міграція значна; 10) великі поселення, більше половини мешканців працює у сільському господарстві, міграція значна; 11) великі поселення, більше половини жителів зайнято в агросфері, міграція незначна; 12) великі поселення, до половини мешканців працює у агро сфері, маятникова міграція менша 30%. Означена класифікація висвітлює сучасний стан сільських територій України та підтверджує його залежність від демографічних та економічних чинників, що у сукупності висвітлює взаємозалежність соціо-економіко-просторових ознак сільського соціуму та дозволяє формувати систему критеріїв соціально-економічного розвитку села, сільських територій у процесі створення державних програм та проєктів.

У Галузевій програмі соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельний проєкт “Нова сільська громада”) визначені основні завдання, що пов’язані із унормуванням критеріїв соціально-економічного розвитку сільських територій: підвищення рівня життя сільського населення, створення комфортних умов проживання на селі і на цій основі забезпечення сталого розвитку сільських територій; розроблення взірцевих моделей соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад на засадах запровадження конкурентоспроможного та екологічнобезпечного сільськогосподарського виробництва; набуття досвіду програмування розвитку сільських територій на державному рівні та унормування критеріїв розвитку, що стануть основою формування соціальних стандартів в аграрній сфері [11; 12]. Це, на наш погляд, дозволить у майбутньому формувати державні програми реалізації стратегій розвитку агросфери на засадах конкретизації соціо-економіко-просторових чинників, що дозволить оптимізувати фіскальні процеси та моделювати вектори фінансової підтримки з урахуванням конкретної мети і потреб для розвитку.

Висновки та перспективи подальших розвідок. 1. Методологічні підходи до категорії “сільські території” нині формуються на засадах визначення етимологічних проявів її змісту у географічному, економічному та управлінському контекстах, які також використовуються у сучасних теоріях соціуму та є основою його класифікації на засадах територіальних (просторових), економічних, соціальних ознак.

2. Тенденції розвитку та сучасний стан сільських територій України характеризуються впливом чинників: просторово-демографічних (за останнє десятиліття суттєво зменшилась кількість сільського населення, що призвело до скорочення кількості сільських населених пунктів); просторово-економічних (економічна діяльність сільського населення України в основному пов’язана із його участю у бізнесі сільськогосподарських підприємств різних організаційно-

правових форм, динаміка кількості яких за останні роки залишається помірно стабільною; участь сільського населення у багатовидовій діяльності на сільських територіях обумовлена природними чинниками і розташуванням територій (туристична діяльність, виробництво продуктів харчування, видобуток і обробка каменю, тощо)); соціально-культурних, побутових (незадовільний стан забезпечення соціально-побутовою інфраструктурою сільських населених пунктів України; недостатній рівень фінансування медичної та культурної сфер).

3. Особливості формування критеріїв комплексної оцінки сільських територій проявляються у необхідності впровадження таких механізмів та інструментів оцінки, які б дозволили формувати державні програми реалізації стратегій розвитку агросфери на засадах конкретизації соціо-еко-економіко-просторових чинників.

Перспективи подальших розвідок вбачаються у методологічному обґрунтуванні механізмів та інструментарію реалізації державних стратегій, програм розвитку агросфери на засадах оптимізації процесів фіскального забезпечення та конкретизації потреб фінансування розвитку територій, сільської економіки, екології, соціально-культурної сфери.

Література

1. Баутин, В.М. Устойчивое развитие сельских территорий: сущность, термины и понятия [Текст] / В.М. Баутин, В.В. Козлов // Информ. бюл. / МСХ РФ, 2006. — № 3-4. — С. 64–67.
2. Баутин В.М. Устойчивое развитие сельских территорий: вопр. стратегии и тактики [Текст] / В.М. Баутин и др.; под общ. ред. В.М. Баутина. — М.; Росинформагротех, 2004. — 310 с.
3. Гончаренко І. В. Ретроспектива формування сільських територій регіонів України [Текст] / І.В. Гончаренко // Регіональна економіка. — 2008. — №3. — С. 204–209.
4. Звіт про результати аналізу використання коштів Державного бюджету України, виділених на державну підтримку АПК. - Київ: Рахункова палата України, 2010 р.: [Електронний ресурс]. — Доступний з <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article>.
5. Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем [Текст] / С.П. Курдюмов М.: изд-во „Дело”, 1990. — С. 34—41.
6. Малік М. Й. До питання сталого розвитку сільських територій [Текст] / М. Й. Малік // Економіка АПК. — 2008. — №5. — С. 51–58.
7. Назаров В. И. Учение о макроэволюции [Текст] / В.И. Назаров. — М.: Наука, 1991. — С. 96–111.
8. Носонов А.М. Территориальные системы сельского хозяйства (экономико-географические аспекты исследования) [Текст] / А.М. Носонов. — М.: Янус-К, 2001. — 324 с.
9. Павлов О. І. Багаторівнева модель управління сільськими територіями // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських

територій: Матеріали Сьомих річних зборів Всеукраїнського конг. вчен. економістів-аграрників, Київ, 9-10 лист. 2005р. / Редкол.: П. Т. Саблук та ін. — К.: ННЦ «ІАЕ», 2005. — С. 684–689.

10. Присяжный М. Ю. Социально-географические исследования сельской местности в России [Текст] / М. Ю. Присяжный // Молодой ученый. — 2011. — №4. Т.1. — С. 127-133.

11. Про затвердження Галузевої програми соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельного проекту „Нова сільська громада”): Наказ міністерства аграрної політики України від 1.06.2010 р. № 2890 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://uapravo.net/akty/postanovuy-osnovni/akt8txsr2c.htm>.

12. Про затвердження критеріїв оцінки стану соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад, складу комісії та Положення про неї: Наказ Міністерства аграрної політики України від 22 червня 2010 р. № 342 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-kriteriyiv-ocinki-....-doc31253.html>.

13. Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій [Текст] / І.В. Прокопа // Економіка АПК. — 2005. — № 11 (133). — С.48–51.

14. Разумов В.И. Философская пропедевтика построения качественных моделей [Текст] / В.И. Разумов // Методология и методика естественных наук / Сб. науч. тр. Омск: ОмИПКРО. — Изд-во ОмГПУ, 1998. — Вып. 2. — С. 75–100.

15. Статистика сільського господарства. Статистика рибного господарства. — [Електронний ресурс]: — доступний з <http://stat6.stat.lviv.ua/DKS/ukr>.

16. Шахотін А. М. Соціологія села [Текст] / А. М. Шахотін. — К.: Науковий світ, 2000. — С. 34-36.

Summary

Kravhchuk I. I., Dr., assoc. prof.
Zhytomyr National Agroecological University

DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORIES IS IN CONTEXT OF BECOMING OF RURAL SOCIETY

Based on an analysis of methodological approaches to terminu “rural areas” identified the factors that affect the manifestation of symptoms of rural society. An analytical study of trends of development and current status of rural areas under the influence of demographic, environmental, economic, cultural and service components of the rural society. These features form a comprehensive assessment criteria for rural areas in the process of state programs of rural development, rural areas.

Key words: *rural areas, rural society, demographic, prostarnstvennye, economic, environmental, socio-cultural factors of development, assessment criteria for Rural Development.*

Рецензент – д.е.н., професор Музика П.М.